УДК 347.421

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВІДШКОДУВАННЯ УПУЩЕНОЇ ВИГОДИ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

THE GROUNDS AND CONDITIONS OF COMPENSATION OF LOST PROFITS FOR BREACH THE CONTRACTUAL OBLIGATIONS

Розізнана І.В.,
здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті досліджується питання змісту підстав та умов відшкодування упущеної вигоди за чинним цивільним законодавством. Встановлено необхідність доопрацювання поняття «склад цивільного правопорушення у цивільному праві України». Запропоновано низку напрямів вдосконалення поняття «підстава відшкодування збитків», «підстава відповідальності», «умови настання збитків», зокрема при відшкодуванні збитків у формі упущеної вигоди за порушення договірних зобов'язань.

Ключові слова: збитки, шкода, відповідальність, невиконання договору, санкція, упущена вигода.

В статье исследуется вопрос содержания оснований и условий возмещения упущенной выгоды по действующему законодательству. Установлена необходимость доработки понятия состава гражданского правонарушения в гражданском праве Украины. Предложен ряд направлений совершенствования понятий «основание возмещения убытков», «основание ответственности», «условия причинения убытков», в частности при возмещении убытков в форме упущенной выгоды за нарушение договорных обязательств.

Ключевые слова: убытки, ущерб, ответственность, невыполнение договора, санкция, упущенная выгода.

The content of grounds and conditions for compensation of lost profits is examined in this article. The need for revision of the concept of composition of tort in civil law Ukraine is established. A number of areas of improvement of the concepts of «base compensation», «basis of liability», «conditions of occurrence of damage», particularly in damages in the form of lost profits for breach of contractual obligations are offered.

Key words: loss, damage, lost profit, liability, breach of contract, penalty.

Постановка проблеми. Важливим компонентом механізму відшкодування збитків та упущеної вигоди є визначення юридичних підстав та умов застосування даного виду відповідальності. Традиційно в науці цивільного права підставою відповідальності визнається «склад цивільного правопорушення». Під складом цивільного правопорушення одні автори розуміють сукупність певних ознак правопорушення, що характеризують його як достатню підставу відповідальності, інші – сукупність загальних, типових умов, наявність яких необхідна для притягнення до відповідальності порушника цивільних прав і обов'язків, і які в різних поєднаннях зустрічаються в будь-якому цивільному правопорушенні.

Стан дослідження. Разом з тим, визначення підстав та умов відшкодування упущеної вигоди за порушення договірних зобов'язань не знайшло детального наукового вивчення та обґрунтування. В ряді наукових праць Т.В. Боднар [1], В.С. Євтєєва [2], І.С. Канзафарової [3], Т.Є. Крисань [4], І.В. Подколзіна [5], А.Л. Ткачука [6], А.В. Янчука [7] окремі аспекти порушеної проблематики досліджуються під тим чи іншим кутом зору. Однак цілісного, комплексного бачення останніх у світлі теоретичних напрацювань та правозастосовчої практики поки що не сформовано. Тому метою статті є формулювання підстав та умов відшкодування упущеної вигоди за порушення договірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на термінологічні відмінності, в доктрині цивільного права міцно укоренилася думка про склад цивільного правопорушення як про загальну і переважно єдину підставу цивільно-правової відповідальності. На наш погляд, використання конструкції «складу цивільного правопорушення» при притягненні до відповідальності не відповідає особливостям цивільно-правового регулювання. Важливим є той момент, що визначення складу цивільного правопорушення як підстави відповідальності веде до змішування понять підстав і умов відповідальності. Справа в тому, що під складом цивільного правопорушення, як правило, розуміється сукупність умов, необхідних для притягнення до цивільно-правової відповідальності [8, с. 121]. Таким чином, підстава відповідальності визначається через умову відповідальності. Вважається, що використання терміну «підстава відповідальності» у такому значенні (а також як позначення порушення договору) перешкоджає з'ясуванню юридичного змісту цивільно-правової відповідальності.

Більш виправданим можна назвати розуміння підстави відповідальності як джерела її встановлення. У цьому випадку варто надати перевагу існуючій у доктрині точці зору, згідно з якою в якості підстави відповідальності виступають правові норми або договірні положення, що встановлюють заходи відповідальності за ті чи інші правопорушення [9, с. 214]. Дана точка зору підтверджується правозастосовчою практикою. Так, суди, постановляючи рішення про притягнення до відповідальності (зокрема, про стягнення збитків), посилаються на конкретні статті закону, а в тих випадках, коли відповідальність передбачено у договорі, суди виносять рішення також і на підставі договору. Дана обставина має велике значення при вирішенні питання про підстави відповідальності упущеної вигоди, що переважно врегульовується як раз на рівні договору.

Таким чином, наразі можна виділити дві підстави відповідальності: *закон і договір*. Стосовно відшкодування збитків закон, а точніше ст. 611 ЦК України, встановлює важливий принцип, що будь-яке невиконання або неналежне виконання зобов'язань породжує можливість стягнення збитків з несправного боржника. Це підкреслює універсальний характер даного виду відповідальності і робить встановлення відшкодування збитків для кожного конкретного порушення договорів зайвим.

Підставою виникнення права на відшкодування збитків є також будь-яке порушення договору, як невиконання, так і неналежне виконання зобов'язань, крім випадків, коли має місце випадок або дія непереборної сили (ч. 1 ст. 617 ЦК України) чи застосовується виняткова неустойка, передбачена законом або договором (ч. 3 ст. 625 ЦК України). Вивчення практики показує, що підставою для відшкодування упущеної вигоди є не тільки невиконання договору, але й неналежне виконання договору. При цьому невиконання та неналежне виконання зобов'язань у сучасній практиці цивільного обороту слід розуміти широко, тобто не тільки в контексті виконання договору, але і в переддоговірний період. На такій позиції засновані Принципи УНІДРУА 2010 р. та Конвенція ООН 1980 р. Так відповідно до ст. 2.1.15 Принципів, якщо сторона, яка здійснює чи перериває переговори недобросовісно, є відповідальною за втрати, завдані іншій стороні. Такі ж наслідки передбачені на випадок, коли передана у ході переговорів щодо укладення договору конфіденційна інформація використовується недобросовісною стороною у власних цілях. У таких випадках Принципи надають потерпілій стороні такі ж засоби правового захисту, як і при наявності договору, у тому числі компенсацію, засновану на вигоді, отриманій іншою стороною. Аналогічні засоби правового захисту встановлено і на випадок, коли сторона помилялася, була обманута чи змушена до укладення договору. У Висновках Верховного Суду України за II півріччя 2012 р. «Спори щодо виконання зобов'язань. Відповідальність за невиконання зобов'язань» [10] вказується, що за попередніми договорами для повернення авансу та відшкодування збитків, завданих одній зі сторін попереднього договору, суду необхідно встановити причину неукладення основного договору – чи мало місце необґрунтоване ухилення однієї зі сторін від укладення договору, а також з'ясувати умови відповідальності, встановлені попереднім договором. Фактично, мова йде тільки про реальні збитки, упущена вигода в даному навряд чи може відшкодовуватись. Така позиція Верховного Суду України перегукується з п. 2 ст. 2.15 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, відповідно до якої сторона, що недобросовісно проводить або перериває переговори, відповідає за втрати, завдані іншій стороні,

причому в коментарі до цієї статті говориться, що за загальним правилом вигода, яка б мала місце при укладенні договору, не відшкодовується. Відсутність упущеної вигоди у складі переддоговірних збитків, ймовірно, можна пояснити тим, що отримання прибутку пов'язане перш за все не з укладенням, а з виконанням договору. Бажаний прибуток має на переддоговірної стадії вельми невиразні обриси, так як тільки конкретні параметри договору, що набрав чинності, дають підстави говорити про час отримання та розмір майбутнього прибутку.

Важливо розуміти, що відшкодування переддоговірних збитків (переддоговірних витрат) – це виключення з передбачених ст. 22 ЦК України правил, згідно з якими відшкодовуються витрати, зроблені для відновлення порушеного права. Переддоговірні збитки включають в себе витрати, понесені не просто до порушення договору, а до його укладення; це витрати, пов'язані з підготовкою та організацією виконання договору. Таким чином, потерпіла сторона має доводити не традиційний причинний зв'язок між порушенням договору і збитками, а причинний зв'язок між порушенням порядку укладення основного договору (ч. 2 ст. 635 ЦК України) та витратами, понесеними у розрахунку на майбутній договір. На жаль, Цивільний кодекс України передбачив відповідальність лише за один з різноманітних варіантів переддоговірного етапу і тільки у разі наявності попереднього договору. На відміну від ЦК України, Принципи УНІДРУА визначають відповідальність за несумлінне ведення переговорів в цілому, надаючи судовій практиці тлумачити несумлінність в кожному окремо взятому випадку. Один із прикладів несумлінності приведено в п. 3 ст. 2.15 Принципів УНІДРУА, який вказує на вступ сторони в переговори чи їх продовження за відсутності наміру досягти угоди з іншою стороною. У коментарі до ст. 2.15. Принципів А.С. Комаров відзначає інший випадок несумлінного ведення переговорів, коли одна сторона навмисно або з недбалості вводить в оману іншу сторону щодо характеру або умов пропонованого договору незалежно від того, чи робить вона це, надаючи неправдиву інформацію або приховуючи обставини, які з урахуванням характеру сторін та/або договору повинні бути доведені до відома іншої сторони [11, с. 56–58]. Очевидно, що правила, сформульовані в Принципах УНІДРУА, сприяють всебічному захисту учасників комерційного обороту, і було б доцільно закріпити відповідні положення у вітчизняному законодавстві.

Як вже зазначалося, більшість правознавців дотримується тієї точки зору, що умови цивільно-правової відповідальності в сукупності утворюють склад цивільного правопорушення, який є підставою цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, самі умови відповідальності визначаються по-різному. В.П. Грибанов, розглядаючи питання складу цивільного правопорушення, стверджує, що необхідно розрізняти загальні, типові умови цивільно-правової відповідальності, які властиві всім або переважній більшості випадків, і спеціальні умови відповідальності, які властиві лише окремим випадкам або окремим видам цивільних правопорушень. Саме сукупність загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на порушника цивільних прав і обов'язків і котрі в різних поєднаннях зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні, і є складом цивільного правопорушення [12, с. 318–319]. Ніби на продовження сказаного у своєму дослідженні цивільно-правової відповідальності вітчизняний науковець І.С. Канзафарова приходить до висновку, що всі умови цивільно-правової відповідальності можна розподілити на **загальні** та **спеціальні** [3, с. 296]. Загальні умови є типовими, тому що у більшості випадків їх достатньо для покладення на особу цивільно-правової відповідальності. До них відносяться: протиправна поведінка; наявність шкоди (збитків); наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою (збитками); вина. Власне саме на такому складі цивільно-правової відповідальності неодноразово акцентують увагу і вищі судові органи [13].

Спеціальні умови є додатковими до загальних, оскільки їх наявність вимагається лише у встановлених законодавством випадках. Так, у сфері договірної відповідальності такою умовою є те, що протиправною визнається як дія, яка **порушує закон,** так і дія, яка порушує **умови договору,** укладеного між сторонами.

Поряд з цим, специфічним є й те, що в договірних правопорушеннях нерідко протиправною є саме **бездіяльність** [14, с. 168]. Досить часто вона пов'язана із тим, що особа не здійснює заходів щодо мінімізації негативного впливу правопорушення на майно кредитора. У зв'язку з цим можна виділити ще одну умову – це застосування потерпілою стороною розумних заходів до зменшення збитків; без цієї умови, як показує судова практика, стягнення збитків стає проблематичним. В міжнародному договірному праві цей принцип сформульовано як *mitigation* – зменшення шкідливих наслідків від порушеного зобов'язання [15]. У чинному законодавстві він сформульований у ч. 4 ст. 623 ЦК України, а також у ч. 2 ст. 616 ЦК України, і, як свідчить судова практика, цей принцип доволі послідовно та широко реалізується у правозастосуванні. Якщо кредитор не вжив достатніх заходів, щоб запобігти виникненню збитків чи їх зменшенню, шкода з боржника не стягується або ж зменшується. Так, у ході розгляду господарським судом Донецької області позову ВАТ «Державний Ощадбанк України» (м. Київ) до державного комунального підприємства «Донецьке трамвайно-тролейбусне управління» (м. Донецьк) про відшкодування збитків на суму 12474 грн, завданих в результаті пошкодження інкасаторського автомобіля, суд вимагав надання доказів вживання позивачем **заходів щодо зменшення розміру збитків.** З огляду на те, що такі документи надані не були, суд постановив рішення, в якому розмір збитків, які підлягають відшкодуванню, був зменшений до 307 грн [16]. Те ж саме мало місце у інших справах, що відображено у постановах Вищого господарського суду

України від 31 березня 2009 р. у справі № 7/5–47/235 [17], від 31 липня 2006 р. у справі № 28/9–06 [18].

Наявність причинного зв'язку між порушенням договору і збитками є ще однією необхідною умовою відповідальності у вигляді відшкодування збитків. Тому перед потерпілою стороною стоїть важливе і одночасно складне завдання – довести існування цього причинного зв'язку. У доктрині є доволі багато теорій причинного зв'язку: теорія рівноцінних умов або теорія під назвою *conditio sine qua non* (Т. Гоббс, Ш. Бурі, Ф. Ліст), теорія виділеної (необхідної) умови (Х. Ортман, Л. Біркмейстер, Б. Біндінг), теорія адекватного спричинення шкоди (К. Криз, Г. Рюмелін, Т. Тон, В. Трегер), теорія можливості і дійсності (О.С. Іоффе), теорія прямого і непрямого причинного зв'язку (Н.Д. Єгоров) та інші. Разом з тим, важливо мати на увазі, що типові теоретичні моделі причинного зв'язку не можуть охопити всього різноманіття існуючих форм причинної взаємодії. Хоча б з огляду на ту обставину, що суспільні відносини розвиваються доволі динамічно, і замкнути усі існуючі між суб'єктами зв'язки у визначеній концепції без урахування конкретних обставин видається доволі складно. Тому вбачається, що до причинного зв'язку слід підходити з точки зору з'ясування його внутрішніх закономірностей як об'єктивно існуючої взаємодії між порушенням зобов'язань і збитками.

Дослідження концепцій причинного зв'язку, показує, що всі вони в тій чи іншій мірі відображають різні аспекти такої складної і багатогранної проблеми, як проблема причинного зв'язку між невиконанням зобов'язань і появою збитків. Важливим аспектом стосовно причинної залежності між порушенням договору і збитками будь-якого ступеня складності виступає філософська максима, згідно з якою причина виступає як активний початок, що за наявності певних умов з необхідністю породжує, викликає до життя інше явище, яке називається наслідком [19, с. 111]. Тому першою і основною ознакою причинного зв'язку між невиконанням зобов'язань і наявністю збитків слід вважати наявність між двома явищами певного кореляційного зв'язку. Такий зв'язок повинен бути передбачуваним в момент укладення контракту. Передбачуваність зв'язку на сьогодні складає зміст концепції передбачуваності збитків *(foreseeability of damages),* яка є серцевиною континентального та англо-американського права. Відповідно до цієї доктрини, по-перше, в разі порушення договору потерпіла сторона має право на відшкодування тільки тієї частини втрат, які вона розумно могла передбачити при укладенні договору і вважала їх отримання закономірним наслідком укладення договору [20, с. 20]. В ряді випадків такий критерій навіть називається тестом на передбачуваність. І якщо потерпіла особа такий тест не проходить, вона або втрачає право на відшкодування, або ж суттєво обмежується у розмірі такого відшкодування [21]. По-друге, доктрина передбачуваності пов'язана із такими втратами, які вона передбачила, але в ряді випадків те, що вона повинна була *(ought to have),* або могла розумно передбачити *(could reasonable have),* також має велике значення [22, с. 107]. Відповідь на питання, що в даний момент можна було розумно передбачити чи що сторона повинна була передбачити, залежить від знань, якими володіли сторони або, принаймні, сторона, яка згодом порушила договір. По-третє, важливо і те, що повинні були знати контрагенти, або те, що вони знали насправді [23, с. 126]. Зокрема, стосовно комерційного обороту, розумний підприємець повинен усвідомлювати, у чому полягає звичайний і передбачуваний результат порушення договору. Адже демонструючи розумність, кожна сторона договору зобов'язана знати звичайний хід речей і складові елементи підприємництва або сфери діяльності контрагента [23, с. 108]. З огляду на сказані постулати у міжнародному торговому праві в контексті відшкодування збитків прийнято виділяти об'єктивну (*ought to have* – повинна була) та суб'єктивну передбачуваність (*could have* – могла) і фактичні *(actual)* та передбачувані *(presumed)* знання особи.

Критерій передбачуваності збитків отримав на сьогодні широке поширення в міжнародному торговому обороті. Його застосування передбачено ст. 74 Віденської конвенції, а також ст. 7.4.4. Принципів УНІДРУА, що свідчить про вагомий авторитет та значимість цього принципу для врегулювання міжнародних договірних відносин. Разом з тим, його поширеність не означає абсолютної прийнятності для усіх правопорядків. Проведене дослідження показує, що для вітчизняної правової традиції, що сформувалася здебільшого в радянський період, при вирішенні питань відповідальності характерне виявлення об'єктивного причинного зв'язку між неправомірною дією і несприятливими майновими наслідками. Для вітчизняного права [2, с. 109–110] та правозастосовчої практики характерною є концепція причинного зв'язку, заснована на таких постулатах.

По-перше, порушення боржником зобов'язань має передувати в часі факту виникнення збитків у кредитора, інакше збитки не можуть відшкодовуватися.

По-друге, порушення договору має бути необхідною і достатньою умовою настання збитків. Це означає, по-перше, що саме це конкретне порушення в принципі здатне викликати виникнення тих збитків, стягнення яких вимагає потерпіла сторона, і, по-друге, найголовніше, що порушення є тією умовою, без якої збитки не настали б. Звичайно, достатність і, особливо, необхідність повинні підтверджуватися письмовими доказами.

По-третє, порушення договору має бути єдиною причиною, яка з необхідністю породжує настання збитків в конкретній ситуації. Так у справі № 21–167–08 позивач з 2003 р. постачав відповідачу підшипники, які сам закуповував у різних осіб. Згодом споживачами продукції відповідача було виявлено неналежну якість компресорних установок, яка стала наслідком використання підшипників неналежної якості. Збитки, які відповідач відшкодував своїм контрагентам, були сплачені заводу позивачем. У свою чергу позивач звернувся до суду з вимогою про стягнення усієї суми з урахуванням упущеної

вигоди до ТОВ «А», у якого він закуповував підшипники напередодні. Рішенням господарського суду Харківської області (підтриманим постановою суду апеляційної інстанції та залишеним без змін касаційною інстанцією) у задоволені позовних вимог було відмовлено на підставі того, що позивач здійснює поставку підшипників на завод з 2003 р., тоді як договір з відповідачем укладено на період з 01.09.2007 р. по 31.12.2008 р., тобто позивач тривалий час продає заводу продукцію, виробниками та постачальниками якої є різні особи. Зважаючи на це, суд дійшов висновку, що факту поставки неякісних товарів саме від цього постачальника не доведено [24].

Потерпілій стороні також потрібно довести: що завдані збитки викликані не загальним погіршенням економічної ситуації; що завдання збитків не пов'язане з підприємницьким ризиком, який є звичайним явищем для діяльності фірми; що понесені втрати не випадково співпали з порушенням договору.

Отже, для комерційних відносин та правозастосовчої практики в галузі вирішення спорів, пов'язаних із відшкодуванням збитків загалом цілком достатньо виявлення трьох зазначених ознак причинного зв'язку. Хоча на теоретичному рівні можна виділити набагато більше ознак причинного зв'язку [25, с. 15–86; 3, с. 262–271].

Поряд з цим, в науці існує думка, що принцип передбачуваності збитків все ж повинен застосовуватися саме при встановленні причинного зв'язку як підстави цивільно-правової відповідальності. Так, Г.Ф. Шершеневич вважає, що «наслідки незаконної дії, за які особа відповідає, не можуть перебувати поза межами того, що можна було передбачити в момент вчинення дії на підставі життєвого досвіду середньостатистичної розумної людини». Тому суд не повинен встановлювати людині вимоги щодо більш вищої завбачливості, ніж та, на якій заснований закон, що звернений до громадян [26, с. 396]. Така позиція науковця на наш погляд не є безспірною, адже навряд чи було б вірно ототожнювати причинний зв'язок та підставу відповідальності. Однак, вбачається, що для потреб встановлення відповідальності за упущену вигоду передбачуваність є якраз тим правовим інструментом, який дозволяє визначати розмір таких збитків. Дійсно, коли ми говоримо про реальні збитки, суду цілком достатньо застосувати критерії, наведені вище, визначити факт наявності причинного зв'язку та встановити на основі цього розмір збитків. Разом з тим при визначені упущеної вигоди виникає додаткова обставина: збитки, на які претендує особа, права за зобов'язаннями якої порушено, завдано у непрямій формі. Майновий приріст міг би бути отриманий, якби... За таких обставин вбачається, що зв'язок між правопорушенням та шкодою у випадку вимоги про відшкодування збитків у формі упущеної вигоди як раз і повинен бути передбачуваним. І тут цей критерій відіграє вирішальне значення. Адже саме від його доведення залежить, чи може особа, яка вимагає відшкодування збитків, розраховувати на отримання приросту свого майна. Засобами доказування у цьому випадку є укладені договори, переписки, ділові (комерційні пропозиції), внутрішні документи, якими здійснено підготовку до подальшого використання отриманого за договором з метою отримання вигод тощо. Як свідчить практика, суди, відмовляючи в задоволенні позову про відшкодування упущеної вигоди, здебільшого посилаються як раз на недоведеність факту її завдання чи розміру [27].

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження підстав та умов відшкодування упущеної вигоди у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань, слід констатувати, що підставою такої відповідальності є порушення стороною положень закону чи договору, у зв'язку з чим в кредитора виникає право на відшкодування збитків, в тому числі у формі упущеної вигоди. До умов настання цивільно-правової відповідальності слід віднести: а) протиправну поведінку; б) наявність шкоди (збитків); в) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою (збитками); г) вину. Спеціальною умовою є те, що протиправною визнається як дія, яка порушує закон, так і дія, яка порушує умови договору, укладеного між сторонами. При цьому, кваліфікуючою ознакою причинно-наслідкового зв'язку є вжиття кредитором заходів щодо одержання майнового активу, який втрачено у зв'язку з порушенням договору та заходів для мінімізації завданих збитків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боднар Т.В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобовязань (цивільно-правовий аспект) : дис. … д-ра. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / Т.В. Боднар. – К., 2005. – 442 с.

2. Евтеев В.С. Возмещение убытков как вид ответственности в коммерческой деятельности : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / В.С. Евтеев. – М., 2002. – 204 с.

3. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / І.С. Канзафарова. – К., 2007. – 453 с.

4. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / Т.Є. Крисань. – Одесса, 2008. – 216 с.

5. Подколзін І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / І.В. Подколзін. – К., 2009. – 194 с.

6. Ткачук А.Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / А.Л. Ткачук. – Київ, 2002. – 22 с.

7. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / А.В. Янчук. – Київ, 2011. – 220 с.

8. Цивільне право України : [підручник] у 2 кн. / [О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – Кн. 2. – 640 с.

9. Ответственность по договору поставки / З.Г. Крылова. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 12. – 112 с.; Правовая экономика: проблемы становления / Б.И. Пугинский, Д.Н. Сафиуллин. – М. : Юрид. лит., 1991. – 240 с.

10. Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за рехультатами розгляду заяв про перегляд судовоого реішення з підстави, передбаченої ч. 1. ст. 355 ЦПК України за II півріччя 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vgsu.arbitr.gov.ua/files/pages/Висновки_2_2012.pdf .

11. Принципы международных коммерческих договоров. – пер. с англ. А.С. Комарова; УНИДРУА Международный институт унификации частного права. – М. : Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – 328 с.

12. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / [В.П. Грибанов] ; под ред. В.С. Ем, Н.В. Козловой, С.М. Корнеева, Е.В. Кулагиной., П.А. Панкратова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Статут, 2001. – 411 с.

13. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92.

14. Верховець А.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / А.А. Верховець. – К., 2010. – 202 с.

15. Robert L. Dunn Liability of Expert Witnesses for Damages [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jonesday.com/files/Publication/07cddc20-1ffe-4bcc-84e0-a48d93451d58/Presentation/PublicationAttachment/407d5b45-8e67-450f-a50e-b0c5ef2d4fb0/dunn.pdf.

16. Постанова Вищого господарського суду України від 31 березня 2009 р. № 7/5-47/235 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://jurportal.org/writ/3373064 .

17. Постанова Вищого господарського суду України від 31 липня 2006 р. № 28/9-06 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://vgsu.arbitr.gov.ua/docs/28_1316963.html.

18. Рішення господарського суду Одеської області від 14 грудня 2010 року у справі за № 30/152-10-4238 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13022639.

19. Основания гражданскоправовой ответственности / Г.К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 312 р.

20. D. Saidov The Law of Damages in International Sales: The CISG and other International Instruments. – Oxford, Hart Publishing. – 2008. – 294 p.

21. D. Saidov Foreseeability of Damages [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/saidov5.html .

22. H. Bernstein and J. Lookofsky, Understanding the CISG in Europe, 2nd edn. – The Hague, Kluwer Law International, 2003. – 140 p.

23. Комаров А.С. Ответственность в коммерческом обороте / А.С. Комаров. – М. : Юрид.лит., 1991. – 208 с.

24. Афанасьєв В.В., Карнаух Б.П. Узагальнення судової практики щодо умов відповідальності за невиконання чи неналежне виконання господарських зобов'язань — Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2011. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.journal.yurpayintel.com.ua/2011/5/article06.

25. Тимчук О.Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право міжнародне приватне право» / О.Л. Тимчук. – Запоріжжя, 2005. – 232 с.

26. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) : вступительная статья. – М. : СПАРК, 1995. – 556 с.

27. Титикало Р. Як довести в суді упущену вигоду? – Р. Титикало — Правовий тиждень. – № 37–38. – 27 вересня 2010 р.